

Schaduwdenkers en Lichtzoekers

Louise O. Fresco

Dit is een bekorte versie van de Huizinga-lezing 1998. De volledige tekst verschijnt vandaag als boekje bij uitgeverij Bert Bakker.

In de Leidse Pieterskerk is gisteren de 27ste Huizinga-lezing gehouden door landbouwkundige Louise O. Fresco. In haar betoog richt zij zich op het laveren tussen diepliggende angsten en verlangens over de toekomst van de wereld. Een laveren tussen schaduw en licht, tussen de gevaren van de moderne biotechnologie en de verlossing van het technologische kwaad dat ons bedreigt.

Het is een kleurrijk schilderij, geheel in de naieve stijl die de schilderkunst van de Caraïben zo herkenbaar maakt. Centraal zijn twee reuzinnen te zien, kruisingen tussen vrouw en kip, de ene met een blauw en de andere met een roze verendek, en beiden met de weelderige kapsels borsten en billen van een pin-up. De linker draagt blauwe pumps, de rechter roze. Ze staan met hun enorme blote achterwerk naar de toeschouwer en kijken ieder over een schouder naar het resultaat van haar inspanningen: enkele achteloos geproduceerde eieren van dinosaurusformaat. De 'kipreuzinnen' worden omringd door drie mannen met televisiecamera's en een boer met zijn zoontje geen van allen reiken zij hoger dan de heupen van de schepsels. Deze bizarre scene speelt zich af in een idyllisch heuvellandschap van groene velden met rode bloemen en blauwe bomen. Het schilderij, dat dateert van 1993, is van de Cubaanse schilder Julio Breff Guilarte en is getiteld 'Buitenaardse mutanten komen aan met de voedselhulp van de VN'.

Julio Breff Guilarte vertolkt hiermee een hele serie angsten die geenszins exclusief aan Cuba of de Derde Wereld kunnen worden toegeschreven. De angst, allereerst, voor moderne landbouwproducten: gigantische eieren tegenover de lieflijke kleinschalige graanvelden op de achtergrond. De angst voor moderne wetenschap die op een mysterieuze manier leidt tot 'mutanten': monsterachtige kruisingen tussen mens en dier die de meest extreme vormen van beide soorten in zich verenigen: pin-up meer dan vrouw, pauw nog meer dan kip. Impliciet ligt hierin ook de vrees dat vrouwen of het vrouwelijke ooit dominant zullen worden, met alle gevolgen van dien. Niet toevallig zijn de mutanten vrouwen met overdreven vrouwelijke kenmerken, terwijl de mannen tot onderkruipsels zijn gereduceerd die alleen nog maar een camera in de aanslag hebben.

Maar er is meer: het contrast tussen het traditionele leven op het platteland, dat onherroepelijk uitgeroeid zal worden door invloeden van buitenaf, vanuit het Westen, vanuit moderne landbouw en wetenschap, als gevolg van een marktmechanisme dat telkens maar roept om meer. Niets blijft verborgen aan de spiedende ogen van de alles registrerende media. In het schilderij staat de boer, gadeslagen door zijn zoontje, machteloos met zijn armen omhoog, ten teken van definitieve overgave. Om de lippen van de reusachtige kipvrouwen speelt een hooghartig glimlachje. In alle directheid is de boodschap van de kunstenaar ondubbelzinnig: tegen het geweld van de technologische invasie is niets bestand.

De vermeende gevaren liggen niet alleen op het gebied van voedsel of gezondheid. In kringen van kritische landbouwkundigen en ecologen gaat de waarschuwing veel verder: het verlies aan traditionele boerengemeenschappen, talen en inheemse culturen betekent de erosie van intellectueel kapitaal op een massieve schaal. Het verlies aan biodiversiteit en traditionele kennis staat gelijk aan een biologische meltdown, even desastreus als een ongeluk met een kernreactor.

Van alle kanten klinken in steeds sterkere mate dergelijke geluiden van ongerustheid. Over de kwaliteit en kwantiteit van ons voedsel, nu en in de toekomst, over de onomkeerbare teloorgang van landschap en cultuur en over de vernietigende werking van moderne technologie en wetenschap. Hoe uiteenlopend deze geluiden ook zijn, zij zijn gestoeld op een diep pessimisme over de vooruitgang. Met een mensheid die haar ene helft vergiftigt, haar andere helft honger doet lijden en bovendien de evolutie verkwanselt, kan het nooit goed aflopen.

Bij velen overheerst aan het eind van dit millennium een gevoel van crisis. Ik noem ze de Schaduwdenkers, en ze zijn talrijk en divers. Allereerst zijn daar de neo-Malthusianen die vrezen dat binnen afzienbare tijd de

productie van voedsel onvoldoende zal zijn om de groeiende wereldbevolking bij te houden. Niet alleen dat, verspilling in het Westen leidt tot honger elders. In het algemeen rust het neo-Malthusiaanse denken op vier pijlers:

de groei van de voedselproductie in het verleden was voornamelijk het resultaat van het massale gebruik van kunstmest en pesticiden; deze pesticiden hebben echter steeds minder effect en leiden tot steeds meer milieuproblemen;

de recente successen gaan ten koste van toekomstige groei doordat intensieve productie heeft geleid tot erosie, uitputting van bodem en watervoorraden, verzouting en verwoestijning;

de toekomstige productiviteit zal verminderen als gevolg van luchtvervuiling, zure regen UV-straling en klimaatverandering;

de hoeveelheid landbouwgrond zal in de toekomst verder afnemen als gevolg van verwoestijning verstedelijking en wellicht ook door een te verwachten zeespiegelstijging.

De conclusie lijkt onontkoombaar: de situatie is nu al dramatisch omdat de draagkracht van de aarde is overschreden. En dat kan alleen maar verergeren.

Naast de neo-Malthusianen staat een nauw verwante categorie van Schaduwdenkers: de Ecologisch Eenkenigen. Hun zorg betreft niet primair de wereldvoedselvoorziening, maar onze aarde als geheel. Zij betogen dat de mensheid op onherroepelijke wijze de natuurlijke ecosystemen op aarde verstoord heeft en de planeet uit haar natuurlijke evenwicht heeft gebracht. Samen met de industrie en het verkeer wordt de landbouw gezien als de grote boosdoener.

Door vertechnologisering zijn oude rassen en landschappen voor altijd verdwenen. In uiterste consequentie scheidt dit denken een onoverbrugbare tegenstelling tussen mens en natuur, waarbij de natuur uiteindelijk voorrang zou moeten krijgen.

Een groeiende subgroep van de Ecologisch Verontrusten vormen de Biotechnologisch Bevreesden. Deze Schaduwdenkers concentreren zich op het specifieke probleem van de biotechnologie. Moderne genetica mag dan een grote bijdrage hebben geleverd aan de successen in landbouw en voedselvoorziening tot nu toe, met biotechnologie worden grenzen overschreden zo stellen zij. In plaats van conventionele zogenoemde intraspecifieke veredeling binnen een soort, beloven zij gouden bergen dankzij op maat gemaakte organismen die een waaier van wenselijke eigenschappen in zich verenigen, afkomstig uit genen van uiteenlopende soorten.

Voorts is er een groep Schaduwdenkers die zich noch met de wereld noch met honger elders inlaat, maar er vooral van overtuigd is dat de mens op weg is zich te vergifigen. Deze Voedselverontrusten delen niet de afkeer van de mens van de Ecologisch Eenkenigen, maar wel hun bezorgdheid over vervuiling van onze leefomgeving. De Voedselverontrusten zijn de meest individueel gerichte van alle Schaduwdenkers. Ze ontdekten dat lelijke buikjes en zwabberende bovenarmen heel goed te bestrijden zijn door gezond eten. Zorg voor het milieu en voor de eigen gezondheid en zelfs schoonheid gaan zo hand in hand. Belangrijker nog: voedsel beïnvloedt de psychische gesteldheid, in een heel directe zin.

De laatste 25 jaar bieden onmiskenbaar hoop, zeker nu het erop lijkt dat de groei van de wereldbevolking eerder het lage scenario aanhoudt, dat wil zeggen een piek van acht of negen miljard rondom het midden van de volgende eeuw gevolgd door een afname.

Het belangrijkste argument van de Schaduwdenkers is echter dat succes in het verleden geen enkele garantie voor de toekomst biedt. Of sterker nog, datzelfde succes zou weleens, zo stellen zij, tot stand kunnen zijn gekomen door een voorschot te nemen op de toekomst. In zijn algemeenheid valt dit niet te staven. Integendeel, de moderne landbouwgeschiedenis vormt een kronkelpad vol van overwonnen uitdagingen, aangescherpte normen en herhaaldelijke koerscorrecties. Het ontstaan van (nieuwe) bedreigingen is op zich geen bewijs voor het falen van moderne wetenschap, net zomin als het ontstaan van nieuwe vragen als gevolg van wetenschappelijke vooruitgang.

En zo staan de advocaten van de moderne landbouwtechnologie en de Schaduwendenkens pal tegenover elkaar: wat voor de eersten een weldadige revolutie is, vormt voor de tweede groep een bron van afschuw en ellende en zelfs voor sommigen de voorbode van de definitieve vernietiging van de aarde. Technologie lijkt een kwestie van geloof geworden: een vloek of een zegen. Maar dogmatische en mechanistische toekomstvoorspellingen zijn onbetrouwbaar en politiek soms contraproductief. Dat geldt voor Schaduwendenkens zowel als voor technologische optimisten.

Dat de sombere voorspellingen van de Schaduwendenkens lang niet altijd uitkomen doet niets af aan hun legitieme en essentiële rol. In essentie bedrijven de Schaduwendenkens een vorm van maatschappelijke bezwering: door de zaken soms erger voor te stellen dan zij zijn, liefst als een crisis, wordt een reactie in gang gezet en blijft de schade meestal hanteerbaar.

Het doemdenken of schaduwdenken vormt een primitieve reactie ingegeven door een bewustzijn dat de mens niet alles onder controle heeft.

Schaduwdenken is een vorm van magisch denken. Het grootste bezwaar ertegen is dat hiermee een crisis wordt gedefinieerd zonder een realistisch en genuanceerd begrip van de technische mogelijkheden. Een dergelijke levenshouding gaat ervan uit dat we op het ergste voorbereid moeten zijn en moeten leven vanuit het slechtst denkbare scenario. Schaduwendenkens blijven daarmee vasthouden aan het primitieve beeld van de mens als speelbal van machten buiten zijn controle. Technologie heeft de goden vervangen, maar de vrees voor de machteloosheid is gebleven en is misschien zelfs versterkt nu alles op wereldwijde schaal wordt beleefd. Op subtiele wijze heeft het schaduwdenken zich genesteld in het collectieve bewustzijn en het verleidt velen tot een wantrouwen tegenover technologie en een algehele somberheid over de toekomst.

Per definitie is een dergelijk denken vaak associatief, zelden rationeel en meestal slechts gedeeltelijk op feiten gebaseerd. In zijn In de schaduwen van morgen signaleerde Huizinga het al, naar aanleiding van eerdere crises van voor de jaren dertig: 'Wetenschappelijk geformuleerd was uit den aard der zaak het oudere crisisbesef nooit. Het had reeds als zodanig overwegend religieuze gedaante.'

Huizinga beschrijft voorts hoe het 'verderfgevoel zwevende bleef in een vagen angst, die zich voor een deel ontladde in haat tegen de machtigen, die men aan de aardse ellende schuldig waande' om te constateren dat 'zelfs ontwikkelde personen zich heden ten dage veelal overgeven aan een boosheid des oordeels, die slechts in het laagste en onwetendste gepeupel te verontschuldigen zou zijn'.

De 'machtige schuldigen' van vandaag moeten allereerst bij wetenschap en technologie gezocht worden.

De anti-technologische houding van de meeste Schaduwendenkens duidt op een gebrek aan evenwichtig inzicht in de mogelijkheden en de veerkracht van het wetenschappelijk-technologisch complex. Merkwaaardig genoeg boezemt juist het voortdurende aanpassingsvermogen van de technologie aan maatschappelijke kritiek eerder angst dan vertrouwen in. Het sterkst komt het anti-technologisch onbehagen dat ten grondslag ligt aan veel schaduwdenken tot uiting in het verzet tegen biotechnologie, of preciezer levende genetisch gemodificeerde organismen.

Doemdenkers uit het verleden riepen, zo zegt Huizinga, altijd op tot een 'terugkeer, tot herstel van oude zuiverheid'. Het halfbroertje van het schaduwdenken is dan ook het lichtzoeken, het omhelzen van een persoonlijke weg naar de verlossing van het technologische kwaad dat ons bedreigt. Zo ligt er een directe, zij het niet voor ieder individu bewuste, verbinding tussen het sombere beeld van de wereldwijde situatie van natuur, voedsel en landbouw en de persoonlijke reacties van consumenten die zoeken naar een nieuw voedselpatroon en een nieuwe levensstijl. Er is een volledige industrie op gang gekomen om ons de weg te wijzen naar 'The Good, the True and the Beautiful'.

Zoals het schaduwdenken geworteld is in anti-technologisch pessimisme, zo vindt het lichtzoeken zijn fundament in een verlangen naar puurheid en een nostalgie naar een ongerept verleden. Met hun utopisme en romantisch appel plaatsen de Lichtzoekers zich in een lange traditie. Puurheid staat voor eerlijkheid, sereniteit en eenvoud, van geest en lichaam.

Een losjes op het boeddhisme en Aziatische meditatietechnieken gemodelleerd gedachtegoed biedt het recept voor geestelijke verdieping.

Spiritualiteit staat voor velen tegenover het cynische materialisme, de slopende ziekte waar de gehele wereld aan lijdt. De heilsboodschap is onthutsend in zijn eenvoud: alleen als de mens weer met zijn spiritualiteit in het reine is gekomen en bewust in de wereld staat, kan de wereld gered worden. Let wel, het spirituele wordt hier in zijn modieuze, recente betekenis gehanteerd. Want hoezeer ascetisme en de eenheid van mens en natuur ook met de mond beleden worden de meeste Lichtzoekers zijn niet uit op een ontstijgen van zichzelf, maar juist op een verdieping van hun eigen leven, een eigen doelstelling in een tijd van vervreemding door materiele overvloed, stress en ecologische verwording. 'The Pursuit of Happiness', daar gaat het uiteindelijk om als een van de rechten van de mens, in het beste geval leidend tot een grote openheid en het vermogen tot relativering, in het slechtste geval tot bruut egoïsme.

Zo zijn zingeving, natuur en verleden langzaam synoniem aan het worden, leidend tot een grote mate van idealisering van deze drie begrippen. Zingeving, in de New Age-optiek, betekent een zoeken naar jezelf, naar je eigen creativiteit, voorgesteld als positieve en helende oerkracht. Inspiratie op zijn zoektocht vindt de Lichtzoeker in de natuur en in het verleden. Beide verwijzen naar een idyllische staat waarin de mens nog niet vervreemd was en als het ware vanzelf wist hoe hij moest leven als deel van het Geheel. Dit verklaart ook het grote belang dat tegelijkertijd gehecht wordt aan sjamanisme, astrologie, oude tradities en objecten zoals klankschalen van onbedorven 'natuurvolken' die de mens in al zijn puurheid vertegenwoordigen. Zoals het schaduwdenken anti-technologisch is, zo is een anti-rationalisme inherent aan het lichtzoeken.

Als verdachte activiteit behoort het denken uitgeschakeld te worden, onder de noemer 'jezelf leeg maken', 'je verstand loslaten', 'luisteren naar je gevoel', enzovoort. Zelden zullen boeddhistische begrippen als het niet-bestaan van het ik, en de noodzaak de gedachtestroom te onderbreken om tot grotere bewustwording te komen zo tot op het bot zijn vereenvoudigd.

Het lichtzoeken heeft de wereldwijde consumptiemaatschappij herschapen. Het verlangen naar natuurlijke puurheid is te vinden in willekeurig welk mode- of life style-tijdschrift, van Brussel tot Brasilia. De mode dicteert het gebruik van natuurlijke en 'eerlijke' materialen: hout, linnen, wol. Scholen voor yoga en andere oosterse technieken bloeien. De consument maakt een sentimentale journey naar 'vroeger', dat voor het gemak ongeveer samenvalt met de uitvinding van de fotografie om nog wat visuele houvast te bieden. Boeken die het plattelandleven bezingen, zoals Een huis in Toscane staan gegarandeerd op de bestsellerlijst. Cosmetische producten roepen triomfantelijk dat alle ingrediënten zijn gewonnen uit 'het beste wat de natuur ons geven wil'. Toeristische reizen naar de tropen adverteren met suggesties van het paradijs, de laatste onbedorven plekken uit een periode voordat de vooruitgang toesloeg en een uniforme Coca Cola-cultuur haar opgang deed. Het lichtzoeken suggereert een ontsnapping door de keuze voor authenticiteit. Het is een verzet tegen wat wel 'McWorld' genoemd wordt de door Amerika gedomineerde alliantie van verblinde consumenten, waarin meisjes met een lach die even hard glimt als de plastic broodjes die zij serveren, een schijn van vrijheid bieden die zich beperkt tot de keuze van de ketchup.

Dit wantrouwen tegen technologie en het verlangen naar puurheid uiten zich heel pregnant in het zoeken naar andere vormen van voedsel en landbouw. Voedsel is immers onze meest intieme omgang met de natuur. In het New Age-gedachtegoed ligt volgens Anneke van Otterloo de nadruk op 'eten als een manier om een persoonlijke harmonie met het Al te bereiken'. Heel wat Schaduwdenkers vertalen hun kritiek ook persoonlijk, in andere consumptiepatronen. Dus is het hier, op het terrein van voedsel en landbouw, dat Lichtzoekers en Schaduwdenkers elkaar tegenkomen, in hun eisen aan de kwaliteit en de productiewijze van voedsel, en de weerslag ervan op landschap en milieu. Samen staan zij aan de wieg van wat ik eenvoudig de Bio-organische Revolutie zou willen noemen: een omslag in voedingspatronen en achterliggende waarden in de richting van meer 'natuurlijke' en op gezondheid gerichte consumptie.

Een van de basisleerstukken van de Lichtzoekers is de 'natuurlijkheid' van plantaardig voedsel, liefst puur en dus rauw genuttigd. Natuurlijk heeft hier drie betekenissen: het slaat op de samenstelling (zonder toevoegingen), op de afkomst (het productieproces dat verwijst naar een pre-industrieel of zelfs een pre-landbouwtijdperk) en op de houding van producent en consument. Hierbij wordt meestal vergeten dat veel planten van nature voor mensen giftige of zelfs dodelijke bestanddelen bevatten, zoals blauwzuur afsplitsende glucosiden in cassave, of daarmee besmet kunnen zijn, zoals pinda's met aflatoxines afkomstig van de

schimmel *Aspergillus flavus*, of remmend kunnen werken op de opname van voedingsstoffen, zoals calcium en ijzer. Chemisch is er geen verschil tussen synthetische vitamine C of die afkomstig van rozenbottels.

Voor Lichtzoekers heeft voedsel de waarde van een symbool, een individuele keuze voor het goede en het 'echte'. De Schaduwzoekers gaat het om een zo natuurlijk mogelijke productiewijze een afwijzing van 'technologische' productie, het epitheton ornans dat zo ongeveer synoniem is aan 'duivels'. In beide gevallen is de keuze voor bio-organische of natuurlijke producten al of niet expliciet een keuze voor het romantische kleinschalige familiebedrijf van vroeger.

Vormen een nieuwe landbouw en voedselvoorziening een schaalmodel voor de wetenschappelijke en sociale uitdagingen van de komende eeuw? Zo ja, dan veronderstelt dat tevens een nieuw contract tussen wetenschap en samenleving. Een contract dat niet blind is voor de bezorgdheid van de samenleving over de toepassing van nieuwe biologische technieken en de stimulerende invloed van Schaduwdenkers en Lichtzoekers erkent. En tevens een contract dat de huidige anti-technologische angsten van velen zou kunnen opheffen. Immers, we leven in een tijd waarin de afstand tussen technologie en het dagelijkse bestaan steeds groter lijkt te worden. Niet van de producten van zijn arbeid is de mens vervreemd, maar van de producten van de wetenschap die de meesten niet begrijpen hoewel zij deel uit maken van ieders overleving en comfort. Het gevaar van het New Age-denken is niet alleen de nevenschikking van allerlei typen kennis, maar ook dat het een beeld propageert van de wetenschap als een monolithisch bolwerk dat andersdenkenden opzettelijk marginaliseert. Dat suggereert maar al te makkelijk dat in kennis zo langzamerhand wel voldoende is geïnvesteerd. Niets is natuurlijk minder waar. Want al is kennis een van de weinige grondstoffen die nooit uitgeput raken, het is er ook een die voortdurend kan verouderen.

De grote technologische en biologische uitdagingen van de toekomst vragen om een maatschappelijk draagvlak en financiering. We kunnen ons niet permitteren om achterover te leunen, erop rekenend dat de technologie wel ergens op de plank ligt en alleen nog toegepast moet worden.

De vraag is daarom relevant of de wetenschap die de geweldige successen van de laatste vijftig jaar heeft bewerkstelligd ook in staat is om deze uitdagingen aan te gaan. Velen, ook uit de wetenschap zelf, beantwoorden die vraag ontkennend. De waarheid, vermoed ik, is gemengd. De geschiedenis van landbouw- en voedselvoorziening toont aan dat de wetenschap in staat is van haar fouten te leren en nieuwe inzichten te ontwikkelen. Ik deel geenszins het diepe wantrouwen tegenover technologische oplossingen. Niet omdat de wetenschap de waarheid in pacht heeft, maar omdat het internationale wetenschapsbedrijf tot nu toe bijna altijd over voldoende controlemogelijkheden heeft beschikt om fouten en risico's slechts kort te tolereren. Juist om te voorkomen dat de onafhankelijkheid in gevaar komt, zal voortdurende publieke steun noodzakelijk zijn. De wetenschap zelf zal haar maatschappelijke rol met verve moeten vervullen. Gelukkig is dat op een aantal terreinen ook gebeurd.

Nu eens zijn wij Schaduwdenkers, dan weer Lichtzoekers, diep bevreesd voor de mutanten op Julio Breff Guilartes' schilderij, en onbeschaamd nostalgisch naar zijn idyllische kleurrijke landschappen.

Uiteindelijk zijn het niet alleen sandwiches maar ook droombeelden die ons voeden. Dromen van een harmonieuze toekomst vrij van honger en armoede, maar ook een waarin de natuur haar plaats heeft. Terwijl wij de toekomst ontwerpen, zullen sommige van de beslissingen die wij vandaag nemen, de schaduwen van morgen vormen.

Dat is onvermijdelijk en geen reden om stil te blijven staan. Lichtzoekers en Schaduwdenkers die onstuitbaar verlangen naar vroeger doen er goed aan zich de woorden te herinneren van de Prins van Salina hoofdfiguur in de roman *De Tijgerkat* van Tomasi di Lampedusa: 'Alles moet veranderen opdat alles hetzelfde blijft.' Een heimwee naar de harmonieuze pre-technologische wereld van vroeger, of die nu bestaan heeft of niet mag nooit leiden tot cynisch egoïsme of een algehele onverschilligheid jegens de rest van de wereld. Terugkijken om vooruit te denken kan inspirerend zijn, mits het niet een misleidende idealisering van het verleden veroorzaakt. Immers, om tot slot nog eenmaal Huizinga te citeren: 'dit weten wij: een algemeen terug is er niet. Er is enkel vooruit, al duizelt het ons voor onbekende diepten en verten...'